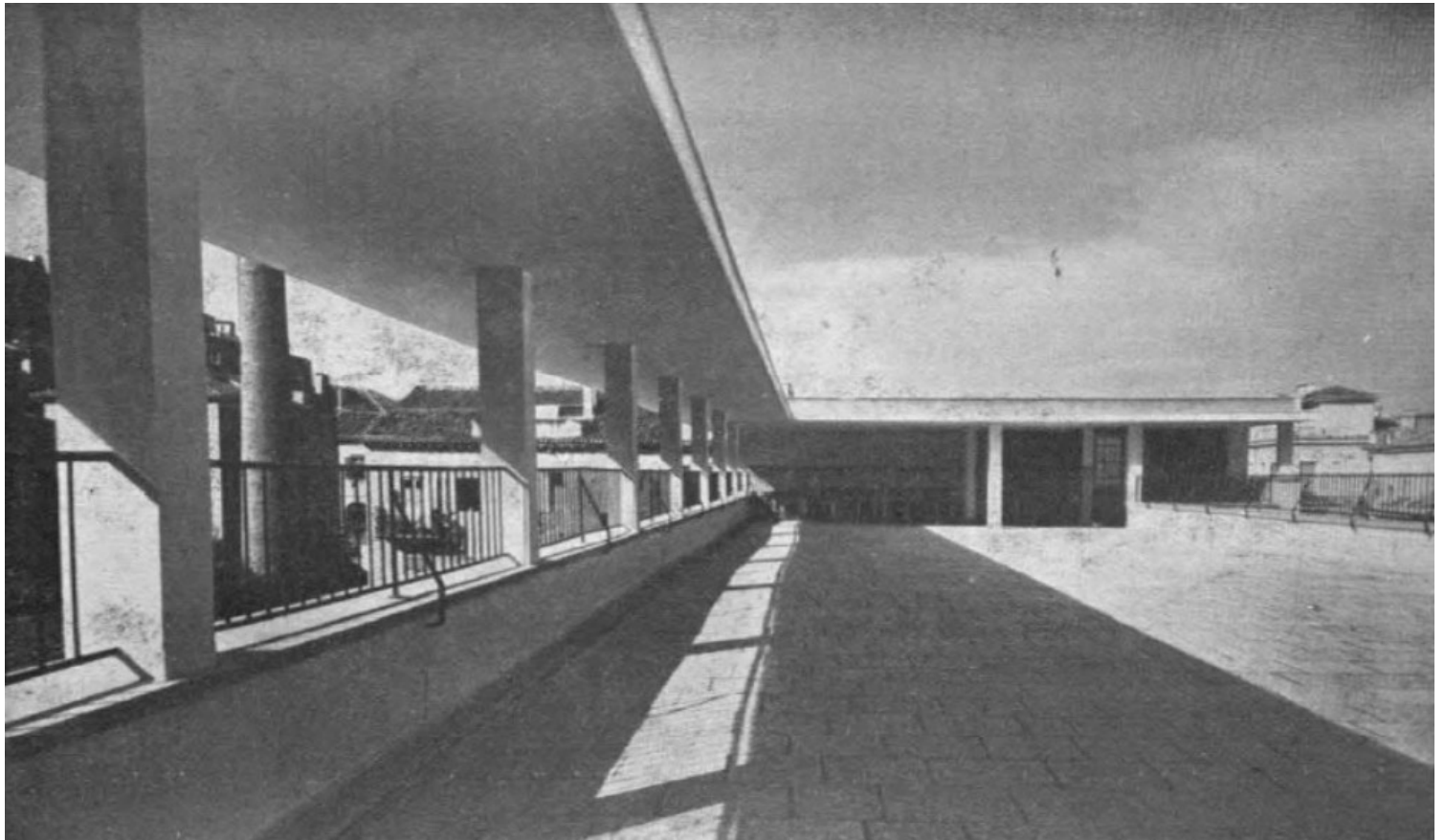

Τα «μοντέρνα» σχολεία της Ξάνθης και η πολιτισμική τους σημασία

Παντελής Πετρίδης - 03/02/2021

Στη γνωστή έκδοση του Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδας του 1938, με τίτλο «Τα νέα σχολικά κτίρια», μεταξύ 134 νεόδμητων σχολικών συγκροτημάτων σε όλη την Ελλάδα, παρουσιάζονται δυο διδακτήρια που έχουν κατασκευαστεί στην Ξάνθη¹. Πρόκειται για δυο δημοτικά σχολεία, το ένα σε σχέδια του σημαντικού αρχιτέκτονα και ένθερμου εκφραστή των αρχών του Μοντέρνου Κινήματος, Πάτροκλου Καραντινού, και το άλλο σχεδιασμένο από τον Δημήτριο Κλάψη, αρχιτέκτονα της Τεχνικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Παιδείας. Αν και η έκδοση του βιβλίου πραγματοποιείται μέσα στην περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά, οι αρχιτεκτονικές κατευθύνσεις του συγκεκριμένου κρατικού προγράμματος ανέγερσης περίπου 3.000 σχολικών μονάδων σε όλη την Ελλάδα, στο οποίο εντάσσονται και τα παραπάνω σχολεία, τέθηκαν κατά τη δεύτερη διακυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου (1928-1932), και ιδιαίτερα επί υπουργίας του Γεωργίου Παπανδρέου (1930-1932). Στο πρόγραμμα συμμετέχουν πολλοί σημαντικοί Έλληνες αρχιτέκτονες που συνδιαλέγονται με τα ρεύματα της ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής πρωτοπορίας, και τα σχολεία που παράγονται αποτελούν ένα βασικό κομμάτι της «μοντέρνας» εικονογραφίας της νέας ελληνικής αρχιτεκτονικής, ακόμα σε διεθνές επίπεδο, ήδη από τη στιγμή της κατασκευής τους.²

Στις αφηγήσεις της ιστορίας της ελληνικής αρχιτεκτονικής του μεσοπολέμου, στις οποίες η σχολική

αρχιτεκτονική του συγκεκριμένου προγράμματος κατέχει κεντρική θέση, τα δύο σχολεία της Ξάνθης σε καμία περίπτωση δεν κατατάσσονται στα εμβληματικά κτίρια. Ανήκουν, μάλλον σιωπηλά, σε μια κτιριακή «οπισθοφυλακή» που υποστηρίζει την αρχιτεκτονική ακτινοβολία των πιο αξιόλογων αρχιτεκτονικών παραδειγμάτων. Τα αίτια αυτής της δυσμενούς διαλογής, εκ πρώτης όψεως, έχουν να κάνουν με την αξιολόγηση της αρχιτεκτονικής τους ποιότητας· και στα δυο κτίρια απουσιάζει, με διαφορετικό κάθε φορά τρόπο, η τόλμη των αρχιτεκτονικών χειρισμών που θα τους εξασφάλιζε μια θέση στην πρωτοπορία. Ιδιαίτερα στην περίπτωση του σχολείου που σχεδιάζει ο Καραντινός, η τροποποίηση της αρχικής μελέτης, ήδη από τη φάση της κατασκευής³, εγείρει και ένα ζήτημα αυθεντικότητας.

Παρόλα αυτά, και μόνο η διαδικασία αξιολόγησης που προϋποθέτει η επιλογή των συγκεκριμένων δύο κτιρίων από το σύνολο των χιλιάδων κατασκευασμένων διδακτηρίων του σχολικού προγράμματος, στο πλαίσιο της έκδοσης του 1938, θα μπορούσε να είναι ένα σοβαρό επιχείρημα υπέρ της αρχιτεκτονικής τους αξίας, η οποία φαίνεται να αναγνωρίζεται ήδη από τη φάση του σχεδιασμού τους. Επίσης, η οργανική τους ένταξη στο ιστορικό πλαίσιο μιας «ηρωικής» περιόδου για την αρχιτεκτονική του μοντέρνου κινήματος στην Ελλάδα, κατά την οποία κατασκευάστηκαν κτίρια η προστασία και η διατήρηση των οποίων είναι σήμερα αυτονόητη, είναι κάτι δεδομένο. Αρκούνε όμως τα παραπάνω επιχειρήματα για να θεμελιώσουν τη σημασία που μπορούν να αποκτήσουν τα δύο σχολεία ως μνημεία, να ευαισθητοποιήσουν την κοινή γνώμη και να υποστηρίξουν την ανάγκη θεσμικής τους προστασίας; Το ερώτημα είναι ιδιαίτερα κρίσιμο στην περίπτωση της πόλης της Ξάνθης, η αρχιτεκτονική φυσιογνωμία της οποίας είναι δομημένη πάνω στην παρουσία της αρχιτεκτονικής του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού, όπου τα μεμονωμένα διασωζόμενα μεσοπολεμικά δείγματα αρχιτεκτονικής, κατά κανόνα δεν αποτελούν αντικείμενο θεσμικής προστασίας.⁴ Θέτοντας το ζήτημα πιο γενικά, πώς διαμορφώνεται η αξιολογική μας στάση απέναντι σε ένα μοντέρνο κτιριακό απόθεμα με τεκμηριωμένη ιστορικότητα, αλλά χωρίς αυταπόδεικτη αρχιτεκτονική γοητεία, και πόσο εφικτή είναι μια μορφολογική του αποτίμηση που δεν δεσμεύεται αποκλειστικά από αισθητικά κριτήρια;

Ας επανέλθουμε όμως στην έκδοση του 1938. Όπως μας πληροφορεί στον πρόλογο ο πρόεδρος του ΤΕΕ Ανάργυρος Δημητρακόπουλος, τα σχολεία τού εν λόγω προγράμματος, εκτός από την «εξαιρετικήν εντατικήν δημιουργικήν δράσιν του Κράτους», αποκαλύπτουν και την «ύπαρξιν μιας ζωογόνου πνοής» στην εγχώρια εξέλιξη της αρχιτεκτονικής, η οποία δείχνει να «απαλλάσσεται των νεκρών συμβατικών δεσμεύσεων».⁵ Στον πρόλογο του Δημητρακόπουλου, στον οποίον αποτυπώνεται και μια τάση καθαρευουσιάνικου υφολογικού συντονισμού με το πνεύμα του μεταξικού καθεστώτος⁶, επισημαίνεται ο νεωτερικός χαρακτήρας της σχολικής αρχιτεκτονικής που επιχειρεί την αποδέσμευσή της από τη συμβατικότητα των μορφολογικών εκφράσεων του παρελθόντος. Η επισήμανση αυτή αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα καθώς προέρχεται από τον εκπρόσωπο του ΤΕΕ, ενός θεσμού που κατά την περίοδο του μεσοπολέμου συντάσσεται ενεργά με το κρατικό εγχείρημα του τεχνικού εκσυγχρονισμού της χώρας, υπό την πίστη σε μια τεχνοκρατική ιδεολογία⁷. Εκτός όμως από την αρχιτεκτονική αξία των σχολικών κτιρίων, ο Δημητρακόπουλος μας προτρέπει να αναγνωρίσουμε και τη δημιουργική ενεργητικότητα ενός δραστήριου κρατικού μηχανισμού, το ιδεολογικό περιεχόμενο του οποίου συγκροτείται γύρω από το σύνθετο βενιζελικό όραμα της εθνικής ολοκλήρωσης και του αστικού εκσυγχρονισμού.⁸

Ξεφυλλίζοντας το βιβλίο διαπιστώνουμε ότι τα σχολικά κτίρια που παρουσιάζονται, παρά την προγραμματική τους «προοδευτικότητα», συνθέτουν το μορφολογικό τους λεξιλόγιο εξίσου από το διεθνές ρεπερτόριο της ριζοσπαστικής, «μοντέρνας» αρχιτεκτονικής, όπως αυτή έχει ήδη εξελιχθεί κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα στην Ευρώπη και στη Σοβιετική Ένωση, και από αναφορές στο «ελληνικό» παρελθόν, το οποίο εκφράζεται με την ενσωμάτωση στοιχείων από την κλασική, τη βυζαντινή και τη λαϊκή αρχιτεκτονική παράδοση. Η επιρροή του πνεύματος του ευρωπαϊκού «ρασιοναλισμού», που αποτυπώνεται στην πλαστικότητα των καθάρων γεωμετρικών στερεών της αρχιτεκτονικής των σχολείων που σχεδιάζει ο Καραντινός, ο οποίος είναι και ένα από τα κεντρικά πρόσωπα του κρατικού προγράμματος, συνυπάρχει με «λαϊκότητες»⁹ αναφορές στη μακεδονίτικη τοπική αρχιτεκτονική παράδοση, όπως αυτές εκφράζονται στα σχέδια του πειραματικού σχολείου της Θεσσαλονίκης (1933) του Δημήτρη Πικιώνη, ο οποίος συμμετέχει επίσης στο πρόγραμμα. Ίσως η πιο χαρακτηριστική περίπτωση μορφολογικού πλουραλισμού είναι αυτή του προϊστάμενου του Γραφείου Μελετών Νέων Σχολικών Κτιρίων στη Διεύθυνση Τεχνικών Υπηρεσιών του Υπουργείου Παιδείας, Νικόλαου Μητσάκη.¹⁰ στα σχολεία που σχεδιάζει, τα «αρχαϊκά» πρότυπα διαδέχονται οι επιρροές από τον ευρωπαϊκό ρασιοναλισμό που συνυπάρχουν με τις αναφορές στη λαϊκή και στη βυζαντινή παράδοση.¹¹

Οι διαφορετικές όψεις αυτής της εκφραστικής πολυγλωσσίας δεν θα πρέπει να ερμηνευτούν ως αρχιτεκτονικά καπρίτσια, αλλά ως διαφορετικές στάσεις απέναντι στη νεωτερικότητα, που αντανακλούν τις θεωρητικές αναζητήσεις της εγχώριας πνευματικής ελίτ, κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, γύρω από το ζήτημα της «ελληνικότητας» της τέχνης, σε σχέση με τη νεοελληνική πολιτισμική ταυτότητα. Στον απόηχο του εθνοκεντρικού μεγαλοϊδεατισμού που καλλιεργείται συστηματικά ως πολιτικό και πολιτισμικό όραμα στην ελληνική κοινωνία από τον 19ο αιώνα, με τραγική κατάληξη τη Μικρασιατική Καταστροφή, οι Έλληνες διανοούμενοι του μεσοπολέμου κρατούν μια αμφίθυμη στάση απέναντι στο ευρύ εγχείρημα του κοινωνικού εκσυγχρονισμού. Η προσπάθεια ανανέωσης σε ιδεολογικό επίπεδο εκφράζεται ταυτόχρονα ως μια «ενδοσκοπική» επιστροφή στις πνευματικές αξίες του παρελθόντος, οι οποίες αναζητούνται πλέον και στο πεδίο της τοπικής, λαϊκής παράδοσης, αλλά και ως μια συνειδητή επιλογή συντονισμού με τη σύγχρονη ευρωπαϊκή πνευματική και καλλιτεχνική πρωτοπορία. Στο πεδίο της αρχιτεκτονικής οι δύο τάσεις εκπροσωπούνται σχηματικά, από αρχιτέκτονες που συμπλέουν με τους προβληματισμούς περί ελληνικότητας, όπως ο Αριστοτέλης Ζάχος, ο οποίος στρέφεται στη βυζαντινή και στη λαϊκή αρχιτεκτονική παράδοση, και από τους αρχιτέκτονες που συντάσσονται με το Μοντέρνο Κίνημα, όπως ο Καραντινός. Η δράση των τελευταίων προς αυτήν την κατεύθυνση κορυφώνεται με την ενεργό συμμετοχή τους στο 4ο Διεθνές Συνέδριο Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής (CIAM), μέρος του οποίου πραγματοποιείται στην Αθήνα το 1933.¹² Ωστόσο, καθ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου, δεν παύει να παράγεται και ένας συντηρητικός, ακαδημαϊκός, «μοντέρνος κλασικισμός»¹³, που προτιμάται σε αρκετές περιπτώσεις ως επίσημη αρχιτεκτονική έκφραση από το κράτος και από διάφορους φορείς.

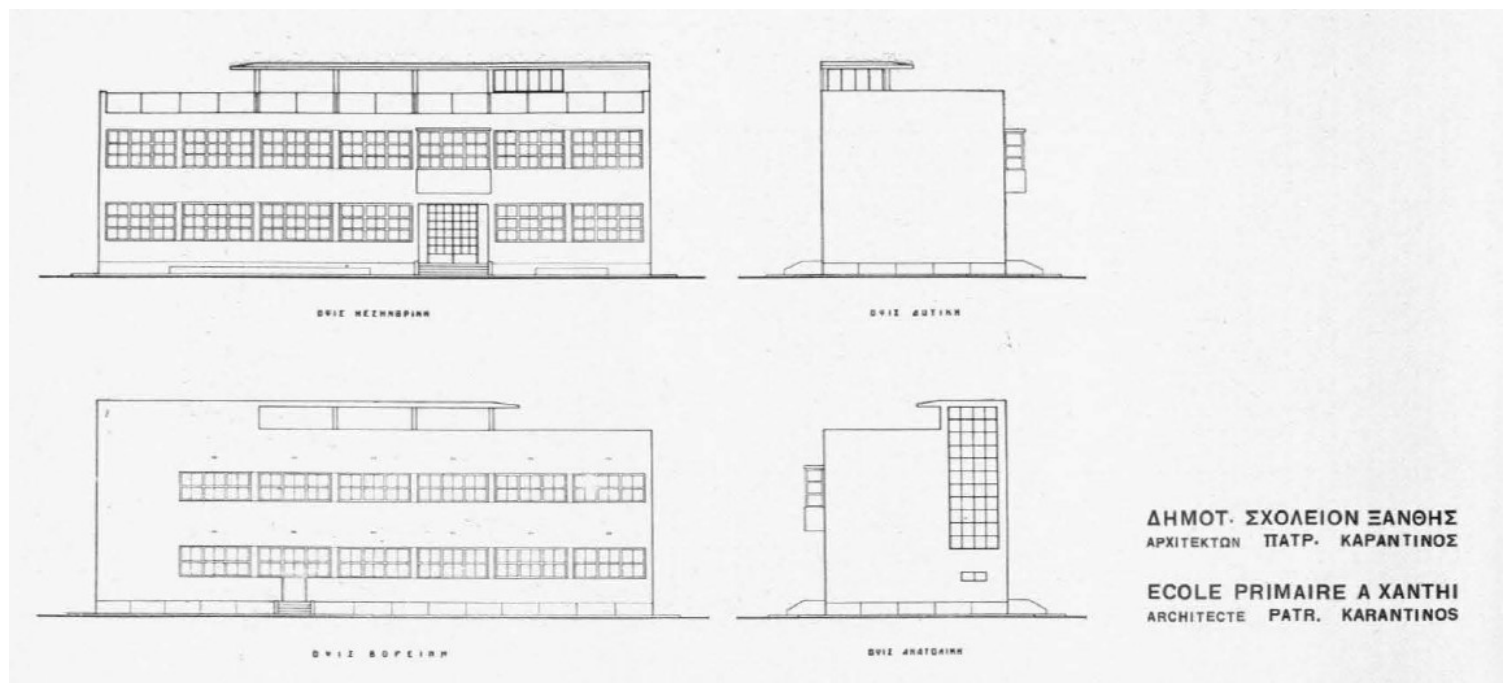
Στα δυο σχολεία της Ξάνθης, η σχεδιαστική γλώσσα που κυριαρχεί είναι αυτή του Μοντέρνου Κινήματος, όχι όμως χωρίς διστακτικές αμφιταλαντεύσεις προς τα πρότυπα του παρελθόντος. Στην καθαρά μοντέρνα μονολιθική οριζοντιότητα που χαρακτηρίζει το σχέδιο του Δεύτερου Δημοτικού Σχολείου της Ξάνθης, το οποίο υπογράφει ο Καραντινός, μπορούμε να εντοπίσουμε ομοιότητες με τη γραμμική ανάπτυξη του δημοτικού σχολείου της οδού Καλησπέρη κάτω από την Ακρόπολη (1931), ενός από τα πιο γνωστά και πολύ-δημοσιευμένα έργα του Καραντινού, όχι μόνο στο πλαίσιο του σχολικού προγράμματος, αλλά και επί του συνόλου της «νέας αρχιτεκτονικής» στην Ελλάδα.¹⁴ Το στέγαστρο που προτείνει στο δώμα του σχολείου της Ξάνθης, ένας συνθετικός χειρισμός που προσδίδει ελαφρότητα στον αυστηρό κτιριακό όγκο, ακολουθεί και την αντίληψη του Le Corbusier για την αξιοποίηση της επίπεδης στέγης ως λειτουργικού και ωφέλιμου χώρου, ενώ η προεξοχή (τύπου bow window) που σχηματίζει το ένα από τα επιμήκη παράθυρα, εμπλουτίζει με πλαστικότητα την επίπεδη όψη, παραπέμποντας σε ανάλογους χειρισμούς του Καραντινού στο γυμνάσιο του Ναυπλίου (1932).¹⁵ Η μελέτη θα υλοποιηθεί μετά από τροποποιήσεις στις αρχές της δεκαετίας του 1930, αναιρώντας τα ενδιαφέροντα συνθετικά στοιχεία, ενώ οι μεταγενέστερες προσθήκες θα αλλοιώσουν και τα αρχικά γεωμετρικά χαρακτηριστικά του κτιρίου.¹⁶

Με το πνεύμα της νέας αρχιτεκτονικής συμπορεύεται και η γεωμετρική καθαρότητα του Έκτου Δημοτικού Σχολείου της Ξάνθης, το οποίο υλοποιείται κατά την ίδια χρονική περίοδο σε σχέδια του Δ. Κλάψη.¹⁷ Παρά τον γενικά συντηρητικό αρχιτεκτονικό του προσανατολισμό¹⁸, ο Κλάψης προσαρμόζεται με μετριοπάθεια σε ένα μοντέρνο αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο ασύμμετρης ογκοπλασίας καθαρών γεωμετρικών στερεών και ορθολογικής παράθεσης λειτουργιών σε επίπεδο κάτοψης. Η λεπτομέρεια των διακοσμητικών παραστάδων μεταξύ κάποιων ανοιγμάτων στις όψεις του κτιρίου, προδίδει και την προσπάθεια ενσωμάτωσης κάποιας κλασικίζουσας μορφολόγησης στο κατά τα άλλα μοντέρνο αποτέλεσμα. Αντίστοιχη μορφολογική επεξεργασία ακολουθεί ο Ν. Μητσάκης στο Γυμνάσιο Θηλέων «Αριστοτέλης» και στο Πρακτικό Λύκειο Αμπελοκήπων στην Αθήνα, όπου με τις απλοποιημένες παραστάδες και με τη χρήση του χρώματος στις όψεις, επιχειρεί τον εμπλουτισμό της μοντέρνας αρχιτεκτονικής με το «ελληνικό» στοιχείο.¹⁹ Στην περίπτωση του Κλάψη και του σχολείου της Ξάνθης, η αναφορά στο παρελθόν, σε συνδυασμό με την κάπως αμήχανη συνύπαρξη των αυστηρών, επαναλαμβανόμενων, κανονικών παραθύρων με τα χαρακτηριστικά, κατακόρυφα μοντέρνα υαλοστάσια του κλιμακοστασίου στις όψεις, υποδηλώνει και μια διστακτικότητα ως προς τη ριζική αναθεώρηση του εκφραστικού λεξιλογίου της νέας αρχιτεκτονικής.

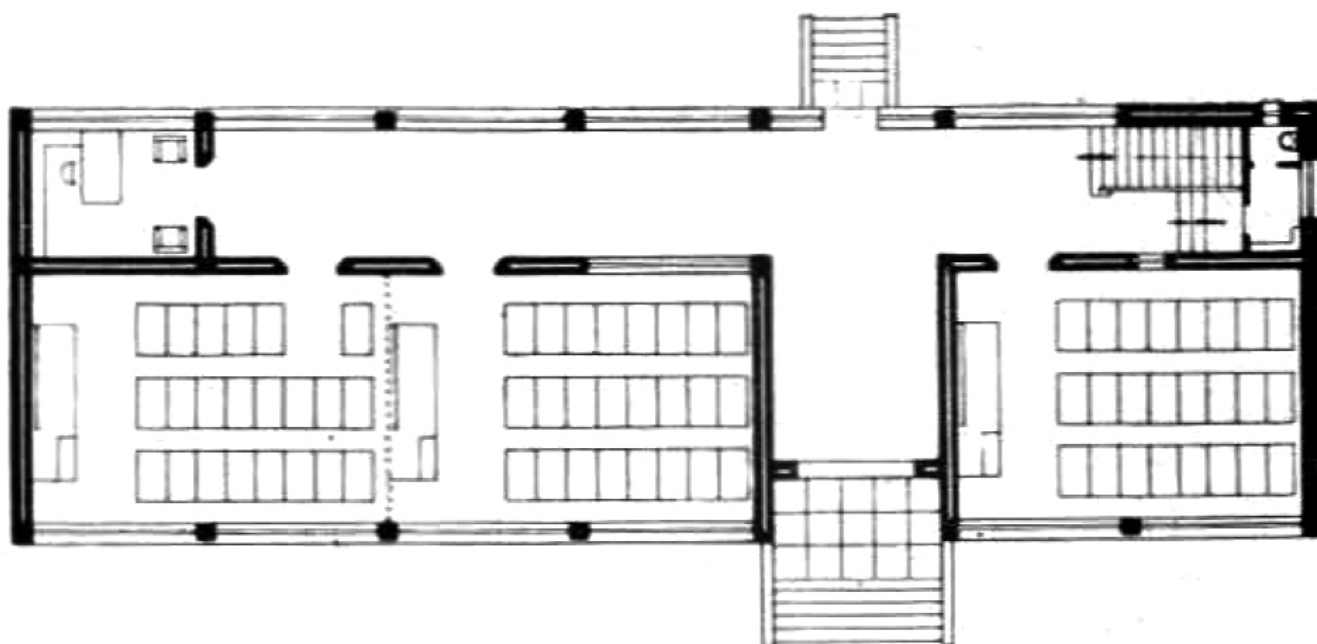
Μέσα από την ανάλυση που προηγήθηκε, προσπαθήσαμε να εντάξουμε τα μοντέρνα σχολεία της Ξάνθης στο ιστορικό πλαίσιο μιας συντονισμένης διαδικασίας μετασχηματισμού της κοινωνίας, με αίτημα τον εκσυγχρονισμό κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Η παρουσία τους στον αστικό ιστό της πόλης αποτελεί ένα τεκμήριο της παραπάνω ιστορικής συγκυρίας. Εκτός όμως από την ιστορική αξία των κτιρίων, ανιχνεύσαμε και την πολιτισμική τους σημασία: στη μορφή των σχολείων αποτυπώνονται οι τάσεις και οι θεωρητικοί προβληματισμοί της αρχιτεκτονικής πρωτοπορίας του μεσοπολέμου, ως εκφάνσεις μιας

συγκρουσιακής πορείας στο πλαίσιο της νεωτερικότητας. Τέλος, δεν μπορούμε να μην αναγνωρίσουμε και την αρχιτεκτονική τους αξία, ως δείγματα μιας οργανωμένης κρατικής οικοδομικής δραστηριότητας με καθαρά δημόσιο και κοινωνικά χαρακτηριστικά, με κοινωνικό περιεχόμενο και σχεδιαστική ποιότητα. Ακόμα και στην περίπτωση του σχολείου του Καραντινού, όπου οι τροποποιήσεις της αρχικής μελέτης κατά την κατασκευή και οι εκτεταμένες μεταγενέστερες προσθήκες έχουν αλλοιώσει σε μεγάλο βαθμό τον αρχικό σχεδιασμό υποβαθμίζοντας την αρχιτεκτονική σημασία του κτιρίου, μπορούμε ακόμα να «διαβάσουμε» τις μοντέρνες σχεδιαστικές προθέσεις.

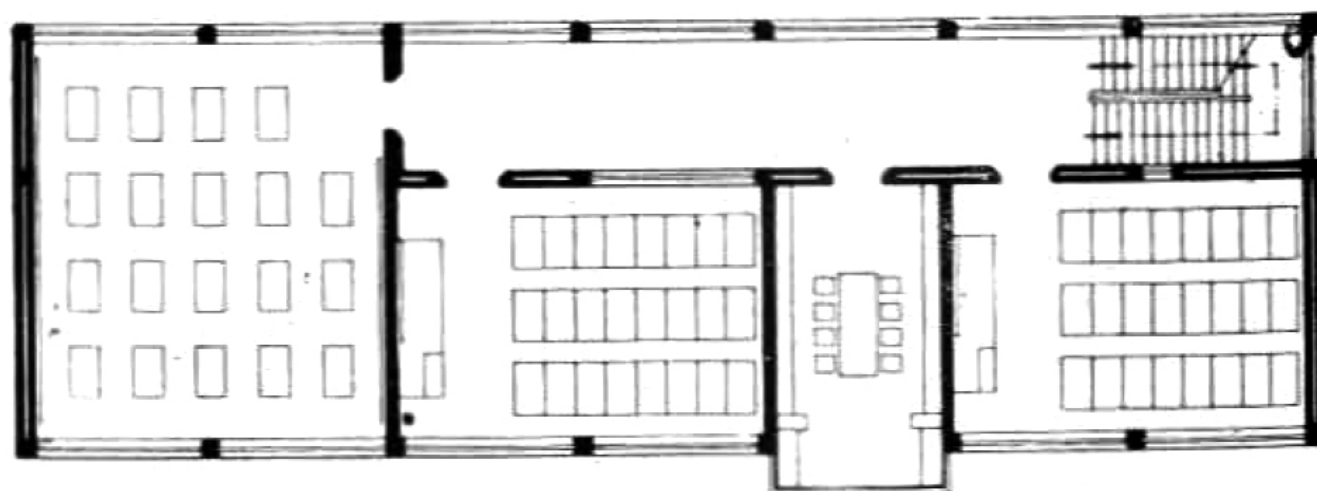
Το ερώτημα που παραμένει αφορά τη στάση που κρατάμε ως προς τη διατήρηση της υλικής υπόστασης του μοντέρνου κτιριακού αποθέματος, γενικότερα. Ειδικά σε ένα αρχιτεκτονικό περιβάλλον όπως αυτό της Ξάνθης, όπου η πολιτισμική ακτινοβολία του προστατευόμενου, παραδοσιακού οικισμού της Παλιάς Πόλης και η προσπάθεια ανάδειξης της βιομηχανικής κληρονομιάς των καπναποθηκών, δικαιολογημένα βρίσκονται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της κοινής γνώμης και της τοπικής αυτοδιοίκησης, και ο κίνδυνος της απώλειας της αρχιτεκτονικής μαρτυρίας του μοντέρνου είναι ορατός, το ερώτημα γίνεται ακόμα πιο κρίσιμο. Το βέβαιο είναι ότι η απάντηση δεν μπορεί να δοθεί μονοσήμαντα, μέσω μιας αισθητικής αποτίμησης, αλλά μόνο μέσα από τη συστηματική καταγραφή και τεκμηρίωση του κτισμένου περιβάλλοντος, με συνείδηση της ιστορικότητας και των ιδιαιτεροτήτων του, και σε συντονισμό με τις σύγχρονες αντιλήψεις για τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Εικόνα 1. Π. Καραντινός, όψεις του Δεύτερου Δημοτικού Σχολείου Ξάνθης. Πηγή εικόνας: Π. Καραντινός (επ.), Τα νέα σχολικά κτίρια (Εκδόσεις ΤΕΕ, 1938), 236, <http://library.tee.gr/vufind/Record/10008980/Details>.

ΚΑΤΩΓΙΣ ΙΕΘΓΕΙΔΟΥ

ΚΑΤΩΓΙΣ ΘΡΟΦΟΥ

Ο ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝ
Π. ΚΑΡΑΝΤΙΝΟΣ

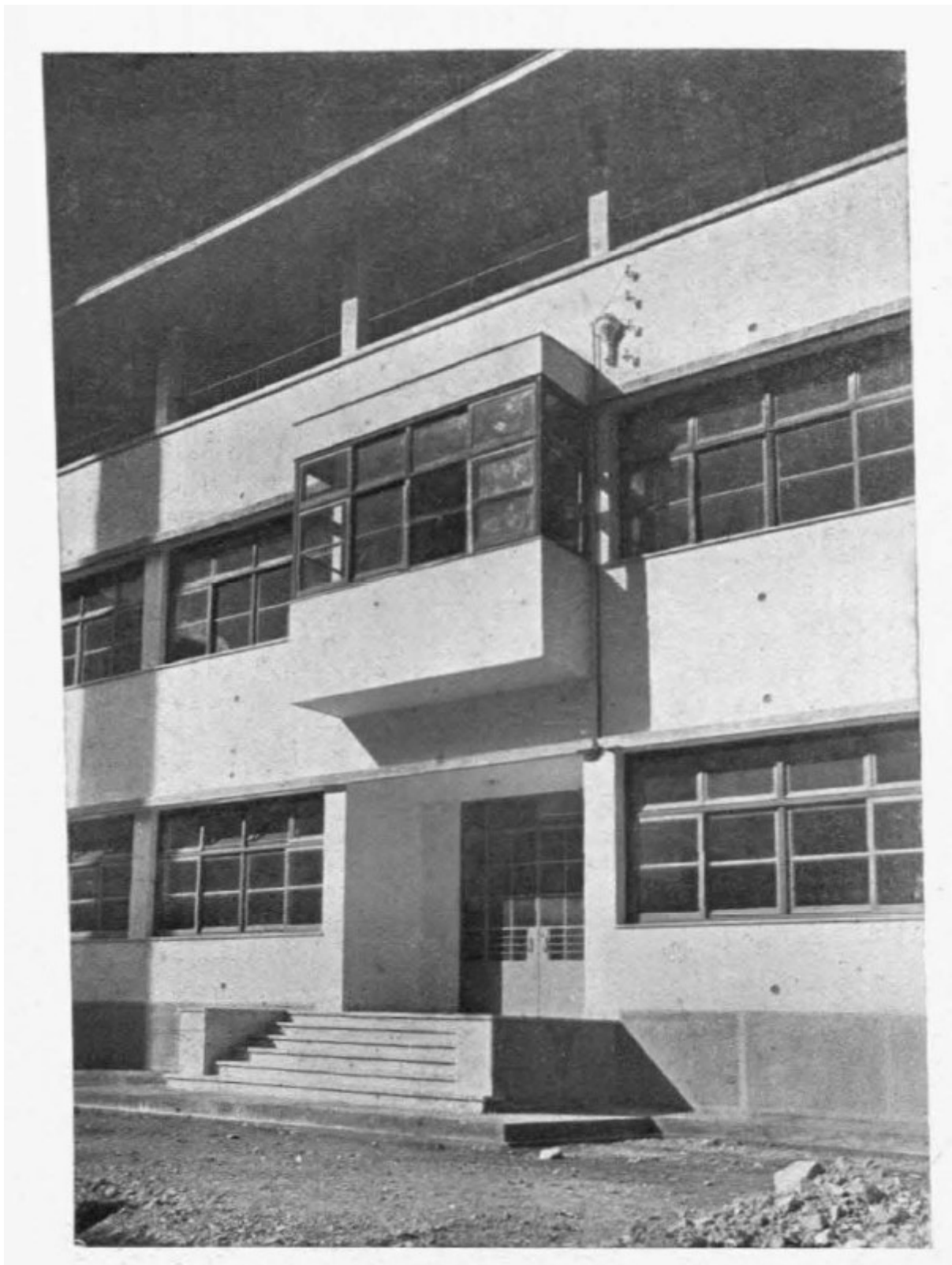

Ο ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
Θ. ΝΙΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

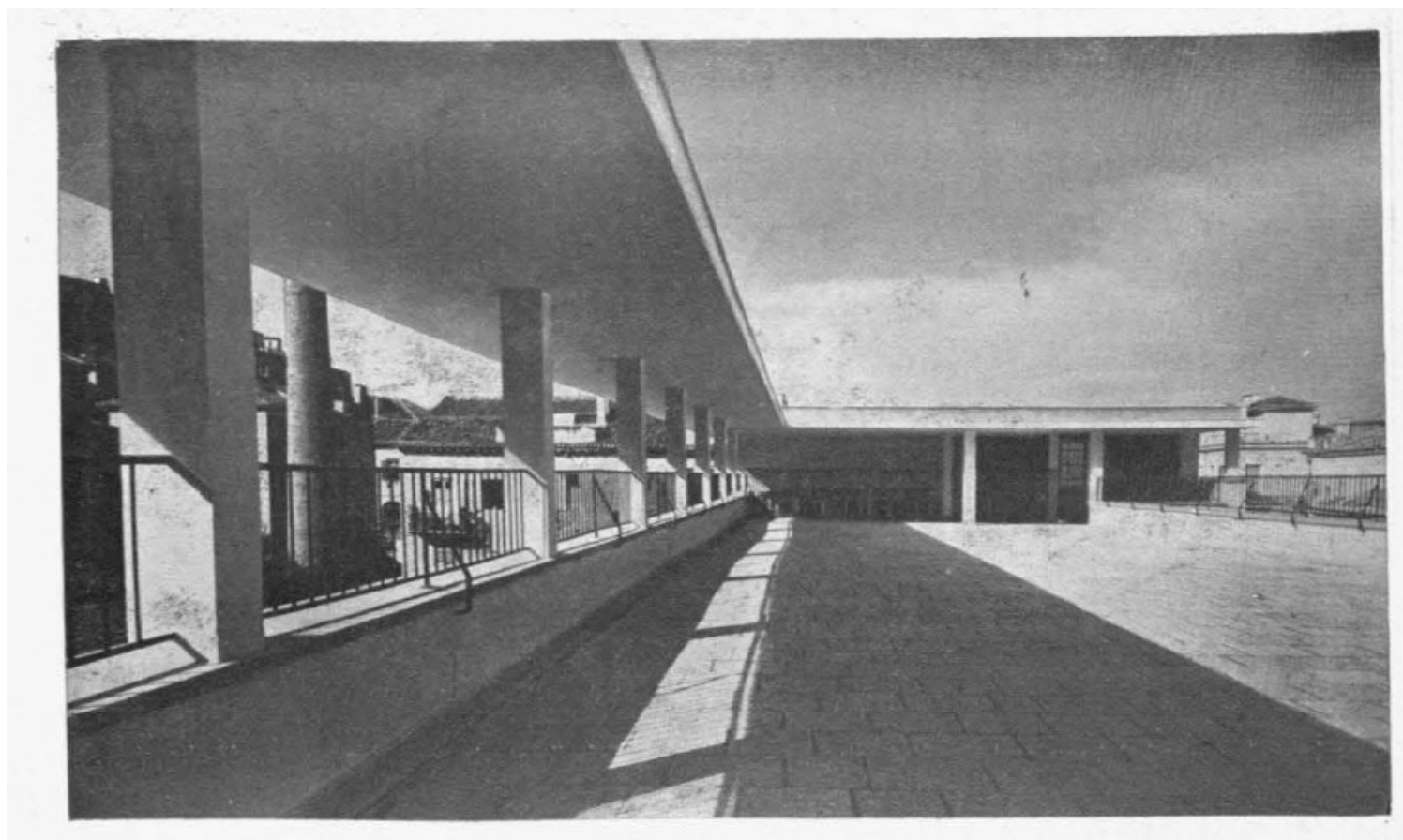
Εικόνα 2. Π. Καραντινός, κατόψεις του Δεύτερου Δημοτικού Σχολείου Ξάνθης. Πηγή εικόνας: Π. Καραντινός (επ.), Τα νέα σχολικά κτίρια (Εκδόσεις ΤΕΕ, 1938), 236, <http://library.tee.gr/vufind/Record/10008980/Details>.

Εικόνα 3. Π. Καραντινός, το δημοτικό σχολείο της οδού Καλησπέρη στην Αθήνα. Πηγή εικόνας: Π. Καραντινός (επ.), Τα νέα σχολικά κτίρια (Εκδόσεις ΤΕΕ, 1938), 41, <http://library.tee.gr/vufind/Record/10008980/Details>.

Εικόνα 4. Π. Καραντινός, το γυμνάσιο του Ναυπλίου, η αρχιτεκτονική προεξοχή και το σκίαστρο. Πηγή εικόνας: Π. Καραντινός (επ.), Τα νέα σχολικά κτίρια (Εκδόσεις ΤΕΕ, 1938), 164, <http://library.tee.gr/vufind/Record/10008980/Details>.

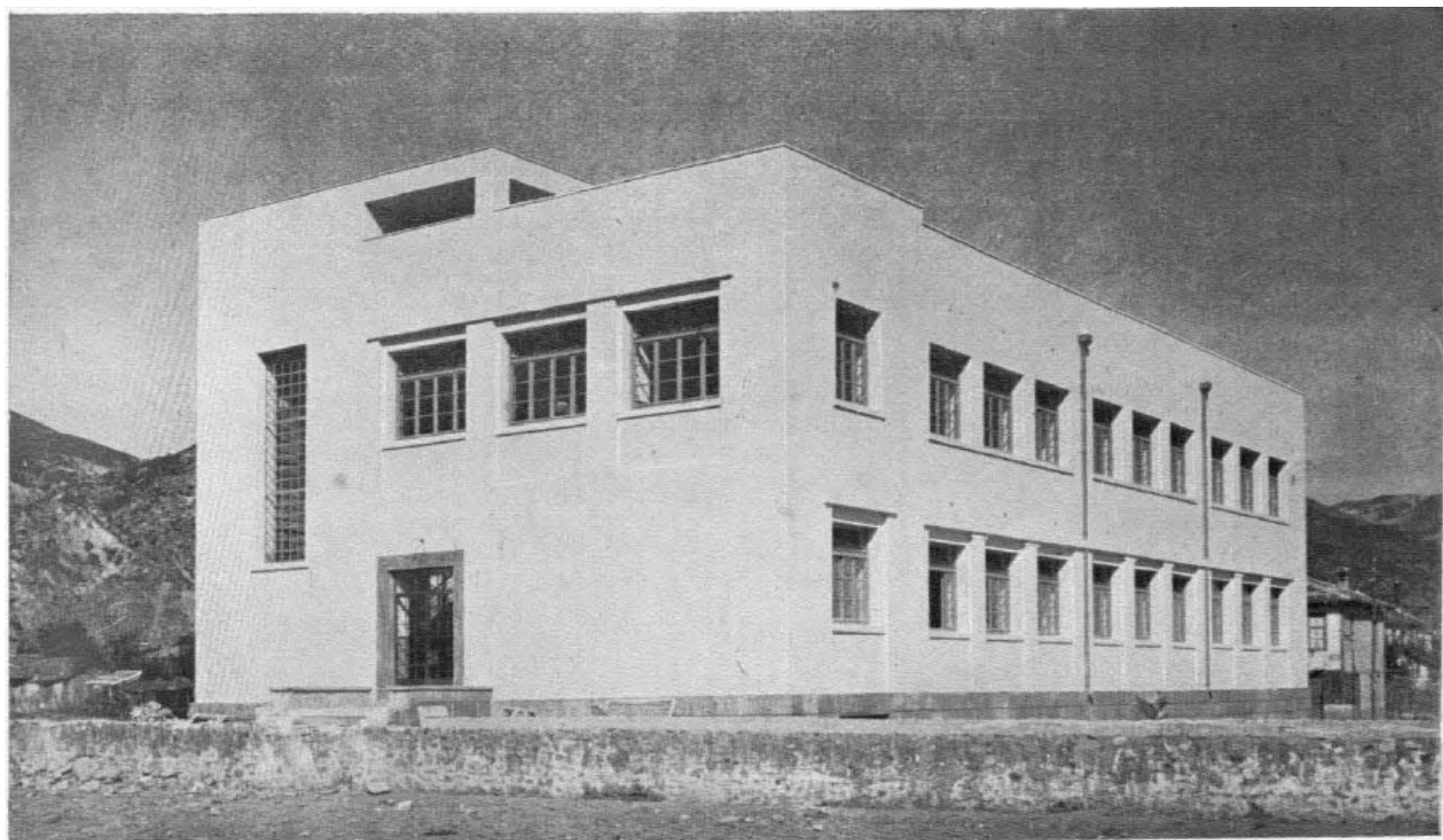
Εικόνα 5. Π. Καραντινός, το γυμνάσιο του Ναυπλίου, το δώμα. Πηγή εικόνας: Π. Καραντινός (επ.), Τα νέα σχολικά κτίρια (Εκδόσεις ΤΕΕ, 1938), 166, <http://library.tee.gr/vufind/Record/10008980/Details>.

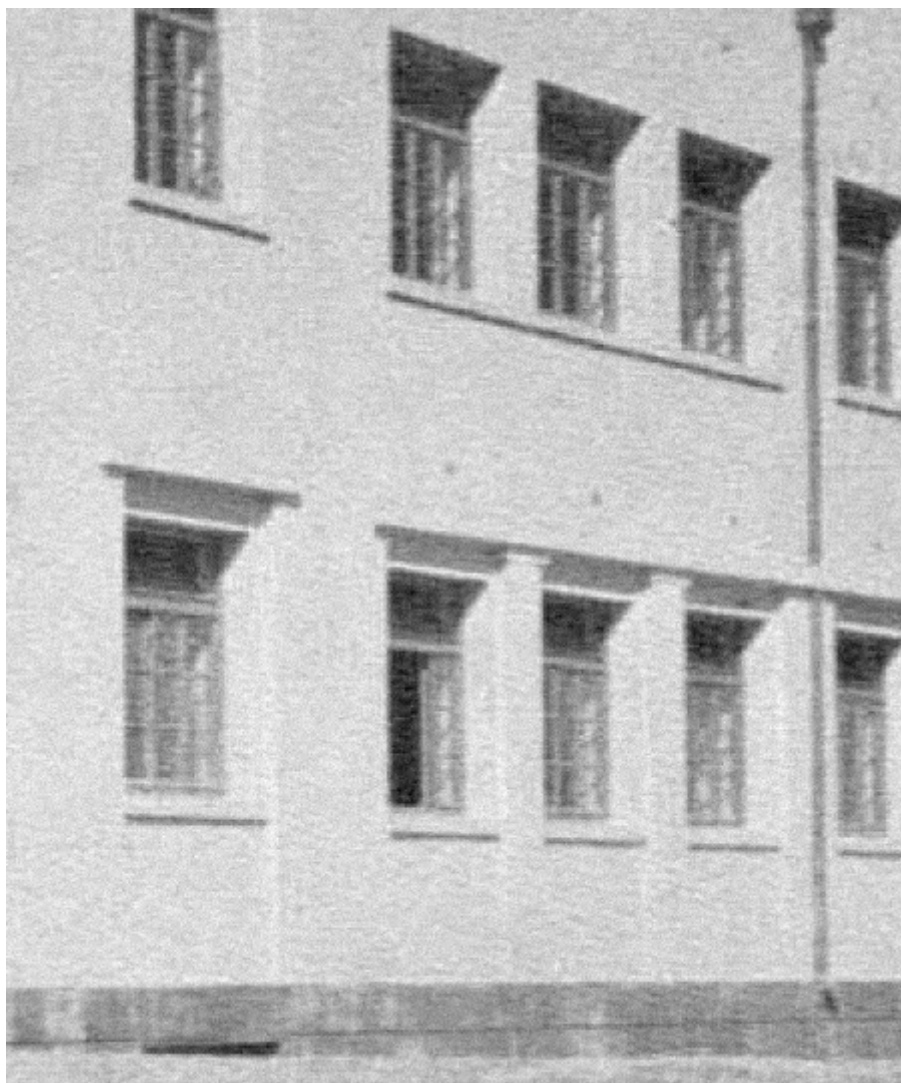
Εικόνα 6. Το Δεύτερο Δημοτικό Σχολείο της Ξάνθης (Καραντινός). Διακρίνονται η προσθήκη πτέρυγας και οι τροποποιήσεις των ανοιγμάτων στις όψεις. Πηγή εικόνων: Σύλλογος απόφοιτων 2ου Δημοτικού Σχολείου Ξάνθης, πρόσβαση Ιανουάριος 21, 2021, <http://sillogos-apofiton-2odimotikoxanthis.blogspot.com/>.

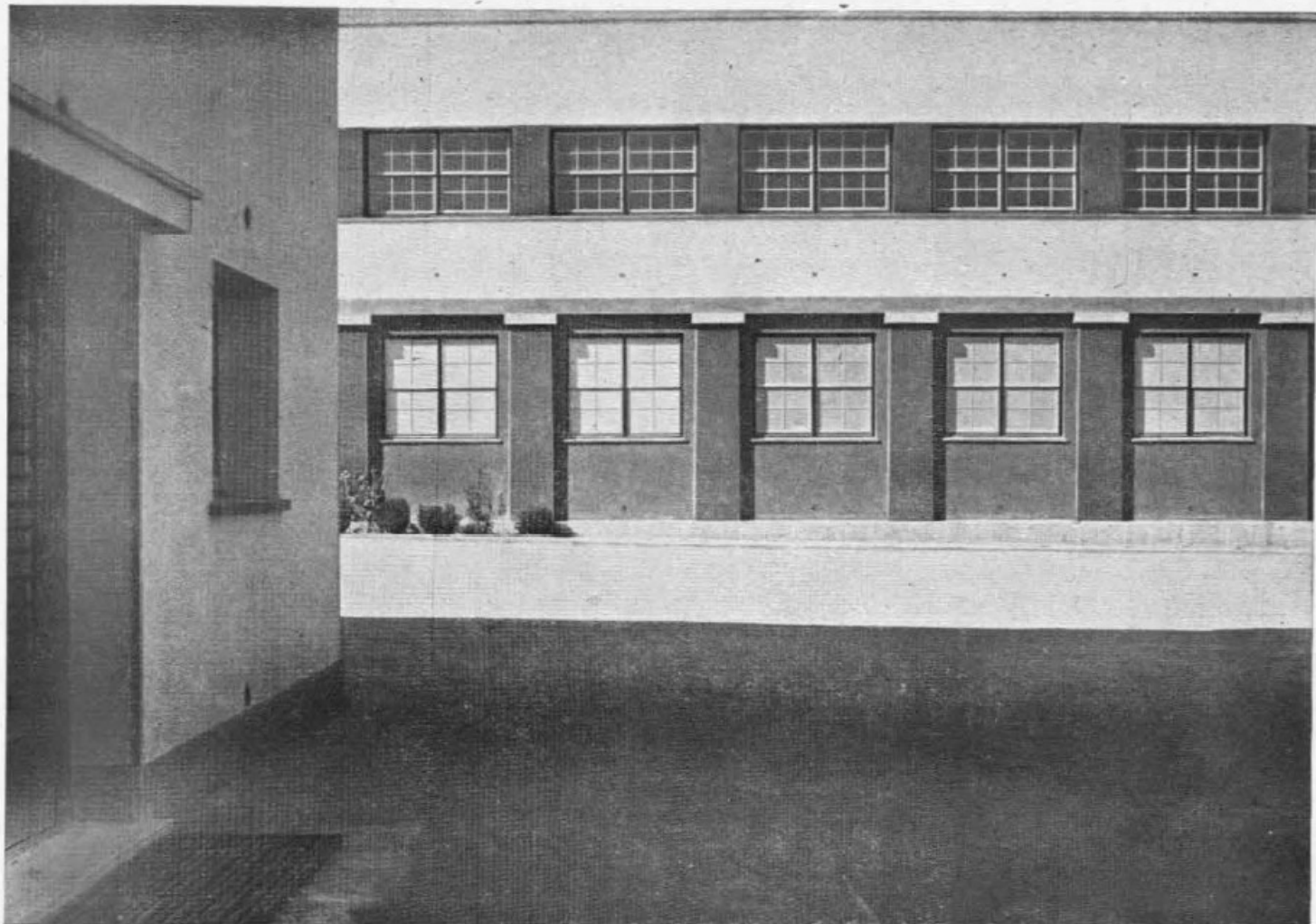
Εικόνα 7. Η βόρεια όψη του Δεύτερου Δημοτικού Σχολείου της Ξάνθης (Καραντινός) πριν την προσθήκη πτέρυγας. Τα ανοίγματα εμφανίζονται τροποποιημένα και απουσιάζει το στέγαστρο. Πηγή εικόνας: «Παλιές φωτογραφίες της Ξάνθης», δημόσια ομάδα στο facebook (ανάρτηση Antonis Kalogiannidis, 13-10-2017), πρόσβαση Ιανουάριος 21, 2021, <https://www.facebook.com/groups/237817546256513/>.

Εικόνα 8. Δ. Κλάψης, το Έκτο Δημοτικό Σχολείο Ξάνθης. Πηγή εικόνας: Π. Καραντινός (επ.), Τα νέα σχολικά κτίρια (Εκδόσεις ΤΕΕ, 1938), 237, <http://library.tee.gr/vufind/Record/10008980/Details>.

Εικόνα 9. Δ. Κλάψης, το Έκτο Δημοτικό Σχολείο Ξάνθης (λεπτομέρεια των παραστάδων). Πηγή εικόνας: Π. Καραντινός (επ.), Τα νέα σχολικά κτίρια (Εκδόσεις ΤΕΕ, 1938), 237, <http://library.tee.gr/vufind/Record/10008980/Details>.

ΠΡΑΚΤΙΚΟΝ ΛΥΚΕΙΟΝ ΑΜΠΕΛΟΚΗΤΟΙ - ΑΘΗΝΑΙ
LYCEE PRATIQUE A AMPELOKIPi - ATHÈNES

ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ Ν. ΜΗΤΣΑΚΗΣ
ARCHITECTE N. MITZAKIS

Εικόνα 10. Ν. Μητσάκης, το Πρακτικό Λύκειο Αμπελοκήπων στην Αθήνα. Πηγή εικόνας: Π. Καραντινός (επ.), Τα νέα σχολικά κτίρια (Εκδόσεις ΤΕΕ, 1938), 11, <http://library.tee.gr/vufind/Record/10008980/Details>.

Εικόνα 11. Δ. Κλάψης, το κλιμακοστάσιο του Έκτου Δημοτικού Σχολείου Ξάνθης. Πηγή εικόνας: Π. Καραντινός (επ.), Τα νέα σχολικά κτίρια (Εκδόσεις ΤΕΕ, 1938), 237, <http://library.tee.gr/vufind/Record/10008980/Details>.

¹ Π. Καραντινός (επ.), *Τα νέα σχολικά κτίρια* (Εκδόσεις ΤΕΕ, 1938), 236-7, <http://library.tee.gr/vufind/Record/10008980/Details>. Η εμπλουτισμένη επανέκδοση του βιβλίου κυκλοφόρησε το 2019 από τις εκδόσεις Καπόν σε επιμέλεια του Ανδρέα Γιακουμακάτου.

² Α. Γιακουμακάτος, «Η σχολική αρχιτεκτονική και η εμπειρία του 'μοντέρνου' στην Ελλάδα του μεσοπολέμου,» *Θέματα Χώρου + Τεχνών* 18 (1987): 50-61.

³ Ο Α. Αντωνίου επισημαίνει την τροποποίηση της αρχικής μελέτης του σχολείου ήδη από την κατασκευή του, καθώς και τη μεταγενέστερη προσθήκη εγκάρσιας πτέρυγας. Βλ., Α. Αντωνίου, «Σχολικά κτίρια του μεσοπολέμου στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη. Συμβολή στην προστασία και την ανάδειξή τους ,» στο *Η Καβάλα και τα Βαλκάνια, η Καβάλα και η Θράκη. Ιστορία - τέχνη - πολιτισμός από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Βαλκανικών Ιστορικών Σπουδών, Καβάλα, 17 - 18 Σεπτεμβρίου 2010, τ Α, (Καβάλα: ΙΛΑΚ, 2010), 502, https://www.ilak.org/images/docs/proceedings_c/volume_1/19.pdf.

⁴ Μια από τις εξαιρέσεις είναι το κτίριο της Δημοτικής Αγοράς το οποίο είναι ιστορικό διατηρητέο μνημείο (ΦΕΚ 1139/Β/22-12-1997).

⁵ Καραντινός, *Τα νέα σχολικά*.

⁶ Σύμφωνα με τον Α. Γιακουμακάτο, ο πρόλογος γραμμένος σε δημοτική από τον επιμελητή του τόμου Π. Καραντινό, μια επιλογή «με συγκεκριμένη πολιτική και πολιτισμική σημασία για την περίοδο», θα αντικατασταθεί από τον «καθαρευουσιάνικο ακαδημαϊκό πρόλογο» του Δημητρακόπουλου. Βλ., Α. Γιακουμακάτος, «Πάτροκλος Καραντινός: 1903-1976» (Διδ. διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1997), 32-3, <http://hdl.handle.net/10442/hedi/8820>.

⁷ Γ. Αντωνίου, «Οι Έλληνες μηχανικοί: θεσμοί και ιδέες: 1900-1940» (Διδ διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2004), 338-40, <http://hdl.handle.net/10442/hedi/21288>.

⁸ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός,» στο Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός, επ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος και Χ. Χατζηιωσήφ (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2019), 13-4.

⁹ Για τις διαφορές ανάμεσα στη «λαϊκή», στη «λαϊκότροπη» και στη «λαϊκιστική» αρχιτεκτονική, βλ., Δ. Φιλιππίδης, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική* (Αθήνα: Μέλισσα, 1984), 175.

¹⁰ «Μητσάκης, Νικόλαος Μιχαήλ,» Μηχανικοί, εκβιομηχάνιση, εκσυγχρονισμός, 1830-1940, πρόσβαση Ιανουάριος 15, 2021, <https://engineers.ims.forth.gr/engineer/view?id=10693>.

¹¹ Γιακουμακάτος, «Η σχολική αρχιτεκτονική».

¹² Για μια ανάλυση των ιδεολογικών ζητημάτων που τροφοδοτούν τους αρχιτέκτονες του μεσοπολέμου στην Ελλάδα, βλ., Φιλιππίδης, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική*, 149-249. και Α. Γιακουμακάτος, «Από τον συντηρητισμό στον λαϊκισμό, με έναν σταθμό στο μοντέρνο. Η αρχιτεκτονική του μεσοπολέμου,» στο *Αρχιτεκτονική του 20ου αιώνα*: Ελλάδα, επ. Σ. Κονταράτος και W. Wang (Μόναχο: EIA, DAM & Prestel, 1999/2000), 26-39.

¹³ Φιλιππίδης, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική*, 240.

¹⁴ Γιακουμακάτος, «Πάτροκλος Καραντινός», 36-7.

¹⁵ Για τις «λεκορμπυζιανές» αναφορές του Καραντινού στο γυμνάσιο του Ναυπλίου, βλ., στο ίδιο, 41-2.

¹⁶ Ο Α. Αντωνίου προσδιορίζει την κατασκευή του σχολείου του Καραντινού μεταξύ 1930-3, βλ., Α. Αντωνίου, «Σχολικά κτίρια», 502.

¹⁷ Σύμφωνα με τον Α. Αντωνίου, η κατασκευή του σχολείου χρονολογείται μεταξύ 1931-2. Οι μεταγενέστερες τροποποιήσεις της αρχικής του μορφής περιλαμβάνουν την τοποθέτηση κεραμοσκεπής στο δώμα, το «κλείσιμο» ημιυπαίθριων χώρων, την τροποποίηση των διαστάσεων των ανοιγμάτων του κλιμακοστασίου και την αντικατάσταση των κουφωμάτων, βλ., στο ίδιο.

¹⁸ Γιακουμακάτος, «Πάτροκλος Καραντινός», 28.

¹⁹ Κατά τον Δ. Φιλιππίδη, με αυτά τα μορφολογικά στοιχεία το ύφος του Μητσάκη, «κατορθώνει να ξεπεράσει την ξηρότητα και τη βασανιστική σκληρότητα της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, ενώ παράλληλα συμβάλλει σε

μια 'ελληνική' αρχιτεκτονική», βλ., Φιλίππιδης, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική*, 210.